

Месум Р. Али / Mesut R. Ali

**ПРОЯВИ НА ДОБРОСЪСЕДСТВО И
ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКО СЪТРУДНИЧЕСТВО
МЕЖДУ ВИЗАНТИЯ НА КОМНИНИТЕ И
СЕЛДЖУКСКИЯ СУЛТАНАТ**

*Manifestations of Good-Neighbourliness and Politico-
Military Cooperation between Komnenos'
Byzantium and Seljuq Sultanate*

Summary: The battle of Mantsikert, the summer of 1071, marks a watershed in the history of the Byzantine Empire. The Empire loses its primordial territories that were conquered by the Seljuq Turks. This, naturally, energized the relations between the Empire and the invaders with a lot of pressure. Often, however, the politico-military circumstances and realities lead the two countries to cooperate and maintain good-neighbourly relations. For the first time they occur at the time of the Byzantine Emperor Alexios I Komnenos, who partnered successfully with Ebu'l Kasim, and later with Kaladzh Arslan II – the heir of the founder of the Rum Sultanate of Suleyman Shah against the expansionist intentions of the Great Seljuqs and the Emir of Smyrna, who longs for the Crown of Byzantine Basileuses. Good relations receive new impetus at the time of the Emperor Manuel I Komnenos and Sultan Arslan Kaladzh II. The Sultan seeks the Emperor's friendship to tear the enemy States circle, which choke the Sultanate. This work aims to analyze the causes that led to manifestations of good-neighbourliness and politico-military cooperation between the Byzantine Empire and the Seljuq "Rum" Sultanate.

Key words: Alexios I Komnenos, Kaladzh Arslan I, Manuel I Komnenos, Good relations.

Датата 26 август 1071 г. според сър Стивън Рънсман¹ може да се приеме за водораздел в историята на Византийската империя. На този ден в една епична битка император Роман IV Диоген търпи катастрофално поражение от появилите се на прага на Анатолия селджуки – представители на огузкото номадско племе кънък.

Поражението и липсата на мерки за организиране на по-нататъшна отбрана отварят широко вратите на Мала Азия за новия нашественик. Управлението на империята е парализирано от поредния епизод на борбата за власт между представителите на столичната бюрокрация и поземлената аристокрация. Това позволява на селджуките не само да продължат инвазията си в дълбочина, но и да променят със заселването си етнодемографската картина и държавно-политическата структура на полуострова.

Така в рамките на приблизително две десетилетия се появява плеяда държави и държавици с различна жизненост и етно-религиозен субстрат, като бейлиците и емиратите на:

- Демлечогулар (1084–1394) – дн. Битлис и околностите;
- Инанчогулар (1107–1183) – около Амида (дн. Диарбекир);
- Салтуклу (1072–1202) – Теодосиопол (дн. Ерзурум) и околностите;
- Менгуджек (1072–1277) – около днешния Ерзинджан;
- Артуклу (1112–1408) – около Мардин;
- Сокмен (1110–1207) – около Ахлат;
- Данишмендиди (1071–1178) – около Севастия (дн. Сивас);
- Чака и Танбермиш (1081–1093) – около Смирна.²

Най-влиятелна сред тях се оказва държавата, чиито основи полагат преките наследници на основателя на династията Селджук ибн Дукак. Изградена от внуците на първородния му син Исраил Арслан ябгу, тя остава в историята като „Румски“, или Иконийски, султанат с първи владетел Сюлейман ибн Кутлумуш (известен и като Сюлейман Шах). Той се възползва от сложната вътрешнополитическа ситуация във Византия и достига до околностите на Никея, почти без да срещне съпротива, където той се намесва в гражданската война, раздираща империята, подкрепяйки Никифор Мелисин в борбата му за престола срещу другия претендент – Никифор Вриений, и срещу официалната власт в Константинопол начело с император Никифор III Вотаниат. Възползвайки се максимално от ситуацията, още около 1077 г. Сюлейман ибн Кутлумуш завладява Никея и се обявява за независим от Великите селджуки владетел с титлата „султан“³.

С почти цяла Анатолия в ръцете на номадските нашественици Византийската империя е поставена пред нови, съдбоносни предизвикателства – „призиви“ (ако се доверим на думите на Арнолд Тойнби⁴). Отнети ѝ са земите, в които тупти нейното геополитическо сърце, и е стеснен периметърът ѝ на действие в регион с жизнено важно значение. Така историческите обстоятелства зареждат отношенията с новите съседи с изключително напрежение. Въпреки общата представа за конфликтност обаче не са редки и проявите на добросъседство и на военнополитическо сътрудничество в отношенията между Византия и малоазийските селджуки. На този необичаен ракурс науката отделя много по-малко внимание, за сметка на военнополитическото противопоставяне. Плеяда византинисти, сред които светила като Рънсиман, Кайен, Василиев, Левченко, Магддино, разглеждат проблема повърхностно и в контекст. По-обстойни са турските историци Онгул, Демиркент, Кафесоглу, Айону и др., но тяхната обективност може да бъде поставена под съмнение, тъй като изследват от гледна точка на своята регионална и национална история.

Независимо от това, изворите за епохата – основно византийски – като „Алексиада“-та на Анна Комнина и „История“-та на Никита Хониат, но също така местните арабски, сирийски и арменски хроники на Ибн Биби, Михаил Сирийски и Матей Едески, дават възможност да се възстановят драматичните събития, свързани със тюрко-номадската инвазия и с ответната реакция на Византия.

Константинопол получава възможност да отговори по някакъв начин на селджукската опасност едва след възкачването на трона на Алексий I Комнин през 1081 г., който успява да стабилизира централната власт. Той обаче е принуден от неблагоприятните обстоятелства, свързани с нашествието на печенезите и особено със завземането на Драч от италианските нормани на Роберт Гискар, да сключи мирен договор със Сюлейман Шах, който установява границата по р. Драгон и задължава султана да подпомага императора с военни подразделения, а василевсът – да плаща ежегоден данък⁵.

След смъртта на Сюлейман шах (основателя на „Румския“ султанат), през 1086 г. в битка близо до Антиохия със сирийския селджукски султан Тутуш⁶, настъпва властови вакуум в държавата. Наследниците на непокорния султан, принцовете Кълъч Арслан и Кулан Арслан – са отведени в столицата на Империята на Великите Селджуки – град Рей, като пленници. Властта в Никея скоро е овладяна от Ебу'л Касим – управител в отсъствието на Сюлейман Шах.

На опитите на Ебу'л Касим да завладее западното крайбрежие на Мала Азия Алексий отговаря с ответна военна експедиция и принуждава султана да моли за мир⁷. Султанът протака преговорите и василевсът е принуден да изпрати отново войска. Развитието на събитията принуждава двете страни да се сближат междуременно, тъй като Мелик шах изпраща наказателна военна експедиция към Мала Азия, начело с емира Порсук, за да подчини непокорните владетели на „Румския“ султанат и на по-малките бейлици⁸. Опасността е еднакво голяма за всички страни. Застрашена е независимостта на едните, а византийците не биха искали да видят на границата си такъв могъщ противник като *Великите селджуки*. Емирът Порсук за кратко подчинява бейлиците на полуострова и напредва към столицата на анатолийските селджуки – Никея.

В хода на тези събития Алексий Комнин кани в Константинопол султана с цел координиране на отбраната срещу общата опасност. Ебу'л Касим приема поканата, още повече, че той желае в по-голяма степен сближаването с Византия, и пристига на официално посещение в Константинопол, където е приет с владетелски почести. Почти всеки ден се организират угощения и надбягвания с колесници на Хиподрума в негова чест. Паралелно с преговорите императорът не забравя защитата на държавните интереси. Възползвайки се от създалите се обстоятелства, той изпраща инженери и строители за възстановяване на фортификационните съоръжения на Никомидия, а това, разбира се, посява отново семената на недоверието между двете страни⁹.

Преговорите се провалят и султанът се връща в Никея, за да ръководи отбраната на обсадената от емира Порсук своя столица. Обръчът около Ебу'л Касим се затяга и той отново предлага приятелството си на императора¹⁰, което да бъде скрепено даже и с династичен брак. Алеский отговаря положително на призива за помощ, но успява да изпрати само малко войсково подразделение, тъй като основните ромейски сили по това време са заети в борбата с печенезите, опустошаващи Балканския полуостров. Междуременно императорът тайно цели, ако е възможно, с помощта на изпратените сили да си възвърне Никея¹¹.

След няколко месеца безуспешна обсада, Мелик шах отзовава провалилият се Порсук и го замества с емира на Едеса (дн. Урфа) – Бозан, който също не постига съществен успех, понеже междувременно Алексей I в съюз с куманите се справя с печенежката опасност и вече може да отдели повече военни сили в помощ на обсадените в Никея¹².

Осъзнавайки обречеността на своето положение, а и за да пресече евентуални опити за договаряне между Византия и Империята на Великите селджуки, Ебу'л Касим приема да склони глава пред съдбата и да се подчини на султана в Рей. Заминава с много и скъпоценни дарове за Исфахан, една от резиденциите на Мелик шах, с молба за аудиенция, на която да помоли за прощане¹³. Разгневеният султан отказва всякаква среща и го препраща към емира Бозан, който притежава пълномощията да управлява владенията в Мала Азия от името на Мелик шах. Така, без да е постигнал целта си, на връщане Ебу'л Касим е удушен през 1092 г. с тетивата на собствения му лък¹⁴ по заповед на Бозан, а управлението на държавните дела в „Румския“ султанат временно поема брат му Ебу'л Гази, на когото Алексей I предлага съюз и даже безуспешно се опитва с много дарове да го убеди да му предаде Никея¹⁵.

Ходът на събитията отваря пътя за връщане на трона на синовете на основателя на държавата на „румските“ селджуки Сюлейман Шах – Кълъч Арслан и Давуд (Кулан Арслан). Възползвайки се от настъпилата властови вакуум и от политическия хаос след смъртта на Мелик шах, двамата бягат от Исфахан и Кълъч Арслан се възкачва на трона на баща си.

Промяната във властта при селджуките не засяга позитивния дух във взаимоотношенията с Византийската империя, чийто каталитичен елемент този път е общата заплаха в лицето на емира на Смирна – Чака, произхождащ от огузкото племе чавулдур. Той е един от онези тюркменски вождове, които стъпват в Мала Азия след битката при Манцикерт като пълководец на Данишменд Гази. Пленен около Мелитене (дн. Малатия) от византийския военачалник Александър Каваликос¹⁶, той попада в двора на император Михаил VII Дука, където влиза в обкръжението на василевса, наблюдава отблизо живота в столицата на Византия и дори участва в интригите, характерни за монархическите дворове. Анализирайки силните и слабите страни на имперската управленска система, Чака крои грандиозни планове и тайно мечтае за короната на ромейските василевси.

След възкачването на Алексей I Комнин на престола в „богохранимия“ Константинопол през 1081 г., Чака е принуден да напусне града и да се установи в егейска Смирна¹⁷, където той полага основите на бейлик с малко по-особени характеристики. Създава флот, с който тероризира крайбрежното население с пиратски набези и тормози владенията на империята, понеже, докато пребивава при ромейците, изучава и морското дело. За сравнително кратко време завладява островите Хиос, Лесбос, Спорадския архипелаг, крайбрежните градове Фокея и Клазомене¹⁸. Разбива морските сили на империята начело с Никита Кастамонит, изпратени срещу него от василевса¹⁹, и разширява завоеванията си за сметка на Византия. Плановите на емира Чака стават все по-дръзки и той

дори замисля да завладее Дарданелите и полуостров Галиполи като плацдарм за атаката на Константинопол. За целта гради съюзни отношения с печенезите на Балканите, които трябва да подготвят голяма сухопътна войска за обсадата на града по суша.

Алексий I не може да си позволи да стои безучастно, докато събитията се развиват в негова вреда, и благодарение на прословутата византийска дипломация сключва съюзен договор с куманите – родствено на печенезите номадско племе, населяващо земите на север от Черно море. С тяхна помощ през 1091 г. печенезите, както беше имплицитно посочено по-горе, са разбити в кръвопролитното сражение при Левунион²⁰ и – както съобщава Анна Комнина в „Алексиада“ – поголовно избити, а малцината оцелели са заселени в тема Македония. Така за дълго време опасното номадско племе няма да представлява заплаха за Византийската империя.

За да се справи окончателно с неудобния емир на Смирна, императорът търси приятелството на Кълъч Арслан, владетеля на „Румския“ селджукски султанат. Изпраща му писмо, чието съдържание ни става известно отново от основния исторически извор за Византия при управлението на първите Комнини – „Алексиада“-та. Според Анна Комнина баща ѝ пише следното²¹:

„Славни султан Кълъдж Арслан, знае се, че султанската ти власт е оставена в наследство от твоя баща. Твоят зет Чака, окичвайки се с императорската титла, както се вижда, се въоръжава срещу Римската империя, макар че това е само претекст. В действителност той със своя неуместен опит и знания е наясно, че не може да управлява Римската империя. Поради тази причина цялата му подготовка е насочена срещу теб и ако имаш при това положение достатъчно ум, няма да му позволиш това. Няма причини да се поддаваш на отчаяние и безнадеждност, а е необходима бдителност. В противен случай може да загубиш властта си. Що се отнася до мен, с помощта на Бога ще го изгоня от земите си. Тъй като ти мисля доброто, те съветвам и ти да си помислиш за твоя авторитет и сила. Вкарай го в правия път с мир или меч, ако откаже.“

Писмото има огромен ефект върху Кълъч Арслан, тъй като той самият осъзнава факта, че растящата мощ на Чака ще бъде пагубна и за неговата власт. Приема подадената от императора ръка за общи действия и обсажда с войската си крепостта Абидос, тогава под властта на емира на Смирна. Притиснат и от византийската флота начело с близкия родственик на династията – Константин Даласин, назначен за *таласократ*, т.е. за командващ на цялата флота²², неразполагащият с достатъчно военни ресурси, за да се противопостави, Чака предприема отчаян ход и търси лична среща със султана в неговата резиденция в Никея. Независимо че е приет радушно, по-късно, по време на пир, организиран в негова чест, той е екзекутиран по заповед на султан Кълъдж Арслан, въпреки че е негов роднина, женен за сестра му. След смъртта на емира императорът откликва, по думите на Анна Комнина, на молбата за мир и добросъседство на Кълъч Арслан²³: „... сключен бил мирен договор и така настъпил мир в приморските области“.

По-късно мирът е нарушен от селджуките, които се опитват да извлекат изгода от затрудненото положение на империята на Балканския полуостров във войната ѝ с куманите²⁴. Те нападат Витиния, на което Алексий Комнин отговаря с изкопаването на ров, запълнен с вода, за да им попречи да преминават в областта. Впоследствие инициативата преминава в ръцете на ромеите, които се възползват от Първия кръстоносен поход и успяват да изтласкат селджуките към вътрешността на Мала Азия²⁵, където малоазийските селджуки се задържат и – макар и силно отслабени – организират своята държава около новия си политически и административен център – стария византийски град Икония (дн. Коня). Промяната се отразява и на наименованието на държавата, останала в историята още и като Иконийски султанат.

Отслабването на Селджукския султанат в Анатолия се отразява и на интензитета на взаимоотношенията му с Византийската империя. Те се активизират едва с постепенното възстановяване на мощта на „Румския“ султанат при Месуд I и особено при неговия наследник – Кълъч Арслан II, възкачил се на трона след смъртта на баща си през 1155 г.²⁶

В началото на управлението на новия султан византийският император Мануил I Комнин, провокиран от постоянните нападения на васалните на иконийския владетел тюркменски орди, а и за да не позволи пълното консолидиране на селджукската мощ, влиза в съюзни отношения с един от братята на султана – Шахин шах, и с данишмендския емир Ягъбасан²⁷. Паралелно с това срещу „Румския“ султанат се съюзяват емирът на Алепо – Нуреддин Махмуд, и близките антиохийски кръстоносци. За да получат своя пай при евентуална подялба на султаната, мюсюлманските князе²⁸ на Кесария (дн. Кайсери) и на Мелитене – Зуннун и Зулкарнейн, също се включват в антииконийското съглашение.

През 1159 г. в синхрон с военнополитическите договорки Мануил I Комнин, подсилен с отряди от кръстоносци и киликийски арменци, разбива войската на Кълъдж Арслан II. За да разкъса смъртоносния обръч, султанът започва преговори, съгласявайки се на големи отстъпки.

Императорът също приема предложението за лична среща между двамата, която да се проведе в Константинопол. Султанът пристига във византийската столица, придружен от антураж, наброяващ около хиляда души. Мануил I устройва бляскаво посрещане на височайшия си гост. Организират се състезания с колесници на Хиподрума, процесии с фенери, а приказните угощения завършват с подаряването на златните и сребърните съдове, в които се поднасяла храната, което силно впечатлява гостите и е поредното доказателство за висотата на византийската дипломация.

В края на осемдесетдневното гостуване на султана и обкръжението му е постигнато съгласие по отношение на клаузите на мирния договор, които ни стават известни от „История“-та на големия византийски хронист от онази епоха Никита Хониат, а те според него са следните²⁹:

– султанът приема да подпомага императора при война и приема неговите врагове като свои;

– султанът обещава да предаде всички градове, завладени от него, на Византийската империя;

– без знанието на императора Кълъч Арслан не може да сключва договори с други държави и ще подпомага императора с помощни военни сили по време на походите му;

– султанът ще възпре тюркменските опълчения от нахлуване в земите на империята.

Голяма част от условията на това военно и политическо споразумение не получават реални измерения, но така Иконийският султанат успява да си поеме дъх, а ползите в по-голяма степен са за селджуките, които успяват да разбият съюза от неприятелски държави и да се превърнат в първостепенна сила в района на Мала Азия и Близкия изток. Това буди притеснения у Мануил Комнин и проправя пътя към един от най-решаващите военни сблъсъци за съдбата на полуострова – битката при Мириокефалон през 1176 г., в която Византия окончателно губи възможността да изгони някога нашествениците от стратегически важните си земи на полуострова.

Отношенията на Византийската империя със съседни и далечни държави, народи или племена винаги са зависели от нейните изначални държавно-политически интереси. При необходимост, тя влиза в съюзни и приятелски отношения с политически и военни субекти като селджуките, които обаче отнемат от ръцете на империята земите, в които се намира военноадминистративният ѝ скелет, демографски потенциал и тупти нейното геополитическо сърце – т.нар. „хартланд“³⁰. По този начин те я лишават от цялата жизненост и енергия, благодарение на които Византия е устояла на промените в благосклонността на Фортуна и настроенията на Клио през своята многовековна история. Политическите реалности обаче налагат на управляващите в Константинопол да действат с хладен ум, използвайки всички възможности на блестящата си дипломация и опит в отношенията с държавите в този регион, и да поддържат добри дипломатически и дори приятелски отношения с тях.

Хилядолетният исторически опит на империята е доказал, че държавно-политическите образувания са временни явления на сцената на Клио, а главна роля на нея винаги играе тя – единствената Римска (Ромейска) империя.

БЕЛЕЖКИ/NOTES

¹ **Runciman, St.** A History of the Crusades. Vol I: The first Crusade and the Foundations of the Kingdom of Jerusalem. Cambridge, 1987, 64–65.

² **Baykara, T.** Türkiye Selçukluların Sosyal Ve Ekonomik Tarihi, IQ KSY, 1. Baskı. İstanbul, 2004, 71.

³ **Тъпкова-Займова, В., Д. Димитров, П. Павлов.** Византия и византийският свят. София, 2011.

⁴ **Стоянов, Ж.** Увод в историческото познание. София, 1996, с. 102–103;

⁵ **Ongul, A.** Selcuklular tarihi, cilt 2: Anadolu selcuklulari ve bejlikleri. 2014, Istanbul, 6.

- ⁶ **Sevim, A.** Suriye–Filistin Selçuklu Devleti Tarihi. Ankara, 1989, 59–63.
- ⁷ **Ayönü, Y.** Selçuklular ve Bizans. Ankara, 2014, 78.
- ⁸ **Üremiş, A.** Türkiye Selçukluların doğu politikası. Ankara, 2005, 57–58;
- ⁹ Анна Комнина в историческия си труд „Алексиада“ съобщава как баща ѝ император Алексей умишлено протакал преговорите, устройвайки различни зрелища в театъра, на Хиподрума, предлагайки на султана ежедневна парична помощ, с цел да приспи бдителността му, докато строителите възстановяват крепостта. След приключването на строителните работи Алексей удостоява Ебу’л Касим с дворцовата титла *севаст* и го изпраща с много дарове обратно по море за резиденцията му в Никея – вж. **Анна, Комнина.** Алексиада. Перев. Я. Н. Любарского. Москва: Наука, ГРВЛ, 1965, VI,¹¹⁸.
- ¹⁰ **Тъпкова-Займова, В., Д. Димитров, П. Павлов.** Византия и византийският свят..., с. 450–451.
- ¹¹ Отново в „Алексиада“–та Анна Комнина пише за тайните намерения на баща си да овладее Никея чрез изпратения военен отряд, начело със способния военачалник Татикий – приел християнството представител на тюрко-номадите – вж. **Анна, Комнина.** Алексиада, VI,¹¹⁷.
- ¹² **Üremiş, A.** Türkiye Selçukluların doğu politikası. Ankara, 2005, 57–58.
- ¹³ **Öngül, A.** Selçuklular Tarihi, cilt 2: Anadolu Selçukluları ve Beğlikleri. 2014, İstanbul, 16–17.
- ¹⁴ Това е стар обичай при тюркските племена, при които владетели или други представители на владетелски династии се екзекутират със собственото им оръжие без да се пролива кръвта им. Освен това лъкът и стрелите са и владетелски инсигнии при огузите.
- ¹⁵ **Анна Комнина,** Алексиада, VI,¹²¹.
- ¹⁶ **Анна Комнина,** Алексиада, VII,¹³⁴.
- ¹⁷ **Василиев, А.** История византийской империи. Том 2: От Крестовых походов до падения Константинополя. – достъпно на www.azbuka.ru, 8.
- ¹⁸ **Тъпкова-Займова, В., Д. Димитров, П. Павлов.** Цит. съч., с. 451.
- ¹⁹ **Анна, Комнина,** Алексиада, VII,¹³⁴.
- ²⁰ **Острогорски, Г.** История на византийската държава. София, 2012, с. 464.
- ²¹ **Анна, Комнина.** Алексиада, IX,¹⁵³.
- ²² **Анна, Комнина.** Алексиада, VIII,¹³².
- ²³ **Анна, Комнина.** Алексиада, IX,¹⁵³.
- ²⁴ **Demirkent, I.** Sultan I Kılıç Arslan. Ankara, 1985, 43.
- ²⁵ **Тъпкова-Займова, В., Д. Димитров, П. Павлов.** Цит. съч., с. 451.
- ²⁶ **Üremiş, A.** Türkiye selçukluların..., 105.
- ²⁷ **Sahen, Cl.** Pre-Otoman Turkey. New York, 2008, 34–37.
- ²⁸ Точната титла, с която се титулуват полузависимите тюркменски владетели в Мала Азия, е *мелик*, тя е еквивалентна на княжеската.
- ²⁹ **Никита Хониат.** История. Том 1: Царствования Мануила Комнина. Перев. В.И. Долоцко. – достъпно на Royallib.ru, III, 51.
- ³⁰ Имайки предвид изключителния геополитически заряд на определени пространства, някои геополитици като Макиндер и Ратцел, ги наричат „Хартланд“ – сърцевинната земя.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Анна Комнина. Алексиада. Москва: Наука, ГРВЛ, 1965. [Anna Komnina. Aleksiaada. Moskva: Nauka, GRVL, 1965.]

Василиев, А. История Византийской империи. Том 2: От Крестовых походов до падения Константинополя. – www.azbuka.ru. [Vasiliyev, A. Istoriya vizantiyskoy imperii. Tom 2: Ot krestovuyh pohodov do padeniya Konstantinopolya – www.azbuka.ru.]

Стоянов, Ж. Увод в историческото познание. София, 1996. [Stoyanov, Zh. Uvod v istoricheskoto poznanie. Sofia, 1996].

Левченко, М. История Византии. Москва, 1940. [Levchenko, M. Istoriya Vizantii. Moskva, 1994.]

Мутафчиев, П. Лекции по история на Византия. София, 2014. [Mutafchiev, P. Lektsii po istoria na Vizantiya. Sofia, 2014.]

Острогорски, Г. История на Византийската държава. София, 2012. [Ostrogorski, G. Istoria na Vizantiskata durzhava. Sofia 2012.]

Тъпкова-Займова, В., Д. Димитров, П. Павлов. Византия и византийският свят. София, 2011. [Tupkova-Zaimova, V., D. Dimitrov, P. Pavlov. Vizantia i vizantiyskiyat svyat. Sofia, 2011.]

Никита Хониат. История. Том 1: Царствования Мануила Комнина. Перев. В И Долоцко. – Royallib.ru. [Nikita Honiat, Istoriya. Tom 1: Tsarstvovaniya Manuila Komnina. Perv. V. I. Dolotsko. – Royallib.ru]

Аюөнү, Y. Selçuklular ve Bizans. Ankara, 2014.

Ваукара, Т. Türkiye Selçukluları devrinde Konya. Ankara, 1985.

Ваукара, Т. Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi. Baskı. 1. İstanbul: Iq Kültür Yayıncılık, 2004.

Sahen, Cl. Pre-Otoman Turkey. New York, 2008.

Demirkent, I. Sultan I Kılıç Arslan. Ankara, 1985.

Merçil, E. Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları. TTKBE. Ankara, 1994.

Öngül, A. Selçuklu Tarihi – 2 (Anadolu selçukluları ve bejlikleri). İstanbul, 2014.

Kafesoğlu, I. Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu. İstanbul, 1953.

Runciman, St. A History of the Crusades. Vol I: The first Crusade and the Foundations of the Kingdom of Jerusalem. Cambridge, 1987.

Sevim, A. Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi. Ankara, 1989.

Sevim, A., E. Merçil. Selçuklu Devletleri Tarihi. Ankara, 1995.

Öngül, A. Selçuklu Tarihi, cilt 2: Anadolu selçukluları ve bejlikleri. 2014. İstanbul, 6.

Turan, O. Selçuklu zamanında Türkiye Tarihi. İstanbul, 1984.

Üremiş, A. Türkiye selçukluların doğu politikas. Ankara, 2005.

Съкращения:

ГРВЛ – Главная редакция восточной литературы

ТТКУ – Türk Tarih Kurumu Yayıncılık

ТТКВЕ – Türk Tarih Kurumu Basım Evi

КСУ – Kültür Sanat Yayıncılık